

ЗАСТОСУВАННЯ ПРАКТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ СУДОВИМИ ОРГАНАМИ УКРАЇНИ В ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ПРАВА ОСОБИ НА ПРАВОВУ ДОПОМОГУ

У статті розглянуто окремі рішення Європейського суду з прав людини, які стосуються питання забезпечення права на правову допомогу. Акцентується увага на необхідності використання рішень Європейського суду з прав людини у вітчизняній судовій правозастосовній практиці як джерел права в забезпеченні права особи на правову допомогу.

Ключові слова: практика Європейського суду з прав людини, джерело права, право на правову допомогу.

Коршенко А. В. Применение практики Европейского суда по правам человека судебными органами Украины в обеспечении права личности на правовую помощь.

В статье рассмотрены отдельные решения Европейского суда по правам человека, которые касаются вопроса обеспечения права на правовую помощь. Акцентируется внимание на необходимости использования решений Европейского суда по правам человека в отечественной судебной правоприменительной практике как источников права в обеспечении права личности на правовую помощь.

Ключевые слова: практика Европейского суда по правам человека, источник права, право на правовую помощь.

Korshenko A. V. Application of the practice of the European Court of Human Rights by courts of Ukraine on providing the human right to legal assistance.

The article deals with separate decisions of the European Court of Human Rights relating to the issue of the right to legal assistance. Focus of attention on the necessary of using the decisions of the European Court of Human Rights in national judicial law enforcement practice as sources of law on providing the human right to legal assistance.

Keywords: the practice of the European Court of Human Rights, the source of law, the right to legal assistance.

Обравши шлях незалежного розвитку й закріпивши це у Конституції, Україна підтвердила своє прагнення будувати демократичну, соціальну і правову державу, змістом і спрямованістю діяльності якої визначено права і свободи людини та їх гарантії. Наступним кроком на цьому шляху стало приєднання України до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року (далі – Конвенція). З моменту ратифікації 17 липня 1997 року цього документа Верховною Радою України він став частиною національного законодавства. З огляду на необхідність приведення українського законодавства у відповідність із нормами і принципами міжнародного права досить значущим є вивчення європейського законодавчого досвіду та європейської правової доктрини, розуміння змісту Конвенції 1950 року й основних механізмів реалізації її норм.

З підвищенням ролі захисту прав та інтересів особи значної актуалізації набувають проблеми, пов'язані зі сприйняттям та визнанням державою судових рішень міжнародних судових інстанцій з проблематики забезпечення права на правову допомогу. Незважаючи на те, що кожна держава, як правило, встановлює та закріплює у своєму Основному Законі міжнародний стандарт прав і свобод особи, сучасні демократичні процеси у світі вимагають утвердження міжнародних конвенцій як базових та невід'ємних елементів правового поля демократичних країн. Європейський суд з прав людини (далі – Європейський суд) у даному разі виступає до певної міри як гарант застосування Конвенції 1950 року, однак наразі існує проблема виконання його рішень на території України та подальшого їх використання у вітчизняній судовій правозастосовній практиці як джерела права в забезпеченні права особи на правову допомогу.

Мета цієї статті полягає у визначенні проблемних аспектів застосування практики Європейського суду в якості джерела права судовими органами України в забезпеченні права особи на правову допомогу, а також у пошуку можливих шляхів їх усунення.

Стан наукової розробки теми полягає в тому, що велике місце в юридичній науці відводиться власне проблематиці застосування практики Європейського суду, а також способам

імплементації правових позицій, що становлять її зміст, у національну правову систему. Їм присвячені праці таких учених, як Буроменський М. В., Євінгов В. І., Козюбра М. І., Паліюк В. П., Рабінович П. М., Хорольський Р. Б. та ін. Проблема практичного використання рішень Європейського суду як джерел права присвятили свої роботи вітчизняні і зарубіжні вчені – Єршов В. В., Караманукян Д. Т., Федик С. Є., Туманов В. О., Дудаш Т. М., Блекстоун В., Роулз Дж., Рі Е. та ін. Питання інтерпретації і застосування Конвенції Європейським судом і судами України розглядали у своїх працях українські вчені Ватаманюк В. М., Мармазов В. Є., Шевчук С. В. та ін. Їх аналізували і такі російські науковці, як Венгеров А. Б., Ільїн Ю. Д., Туманов В. О., азербайджанський учений Гусейнов Л. Г., західні фахівці Ж.-Л. Бержел, В. Бертам, Ф. Тетчер та ін. Європейські стандарти надання правової допомоги у свій час розглядали такі вчені, як Зайчук О. В., Оніщенко Н. М., Орзіх М. Ф., Савич О. С., Черниченко С. В., Шестаков Л. Н. Однак проблеми застосування практики Європейського суду національними судовими органами в забезпеченні права особи на правову допомогу залишаються недостатньо дослідженими в юридичній науці.

Важливу роль у забезпеченні прав і свобод людини і громадянина Конституція України відводить праву особи на правову допомогу, яке є невід'ємним правом кожного. Відповідно до статті 59 Конституції України, кожен має право на правову допомогу. У випадках, передбачених законом, ця допомога надається безоплатно. Кожен є вільним у виборі захисника своїх прав. Для забезпечення права на захист від обвинувачення та надання правової допомоги при вирішенні справ у судах та інших державних органах в Україні діє адвокатура [1, с. 23].

Крім того, право на правову допомогу гарантується міжнародно-правовими актами, важливе місце серед яких посідають: Загальна декларація прав людини 1948 року, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 року, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року.

Відповідно до статті 9 Конституції України чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України [1, с. 7].

Таким чином, закріплення права на правову допомогу в Конституції України є результатом імплементації міжнародно-правових норм, які проголошені в глобальних загальних та спеціальних міжнародних актах.

Відповідно до частини четвертої статті 55 Конституції України кожен має право після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна [1, с. 22].

Отже, з вищевикладеного випливає те, що кожна людина, яка використала в Україні всі гарантовані вітчизняним законодавством засоби судового захисту, може звертатися за захистом своїх прав і свобод до Європейського суду.

У рамках цієї статті розглянемо лише положення Конвенції як уніфікованого міжнародно-правового акта щодо забезпечення права на правову допомогу, яким керується Європейський суд з прав людини при прийнятті рішень. Саме пункт 3 (с) статті 6 («Право на справедливий суд») Конвенції, прийнятої 11 квітня 1950 року Радою Європи і ратифікованої Законом України від 17 липня 1997 року № 475/97ВР, передбачає, що кожний обвинувачений у скоєнні кримінального злочину має право захищати себе особисто або через обраного ним захисника, а якщо у нього немає достатніх коштів для оплати послуг захисника, мати призначеного йому захисника безоплатно, коли цього вимагають інтереси правосуддя [2].

Слід урахувати, що прецедентне право Європейського суду обмежене рамками Конвенції, засноване на інтерпретації її норм і використовується лише в зв'язку з їх реалізацією.

За роки продуктивної правотворчої діяльності Європейський суд сформував дієву систему захисту прав людини та її законних інтересів, у тому числі й права на правову допомогу.

Так, важливі аспекти права на правову допомогу постали у справах про кримінальне обвинувачення «Пакеллі проти Німеччини», в цивільному судочинстві «Ейрі проти Ірландії», про надання безоплатної правової допомоги «Артіко проти Італії», про отримання безоплатної допомоги перекладача «Людіке, Белькасем, Коч проти Німеччини», про право на захист «Бендерський проти України» та інших справах.

У рішенні Європейського суду у справі «Пакеллі проти Німеччини» від 25 квітня 1983 року Європейський суд відзначив, що положення Конвенції гарантує особі, обвинуваченій у скоєнні кримінального злочину, три права: захищати себе особисто; мати обраного ним самим

представника, і, за визначених умов, мати призначеного йому захисника безоплатно [3, с. 51].

Разом з тим, дія права на правову допомогу не обмежується тільки сферою кримінального судочинства. Адже права, передбачені пунктом 3 статті 6 Конвенції, є складовим елементом загального поняття справедливого судового розгляду, що охоплює і випадки здійснення цивільного судочинства.

Справа «Ейрі проти Ірландії» від 9 жовтня 1979 року передбачає, що повна відсутність правової допомоги позивачеві у поданні позову може стати порушенням статті 6 Конвенції, особливо у випадках складних позовів та неможливості для позивача постати перед судом особисто [3, с. 139].

У справі «Артіко проти Італії» від 13 травня 1980 року Європейським судом було зазначено, що пункт 3 (с) статті 6 Конвенції гарантує право на адекватний захист у ході судового розгляду, який здійснюється як особисто, так і за допомогою адвоката; це право підсилюється обов'язком з боку держави надати в певних випадках безоплатну юридичну допомогу [3, с. 138].

У справі «Людіке, Белькасем, Коч проти Німеччини» від 28 листопада 1978 року покладення обов'язку на заявників щодо оплати послуг перекладача після їх засудження було визнано Європейським судом порушенням права заявників на отримання безоплатної допомоги перекладача [3, с. 52].

Отож, на особу, якій спочатку надано безоплатну допомогу, не може покладатися обов'язок відшкодування державі витрат, пов'язаних з наданням такої допомоги, після ухвалення судового рішення у справі. На наш погляд, цей висновок цілком справедливо застосовувати і до правової допомоги захисника.

У справі «Бендерський проти України» від 15 листопада 2007 року [4] Європейський Суд зауважив, що право на захист впливає із права на справедливий судовий розгляд. У цьому контексті право на захист можна розглядати як механізм отримання правової допомоги.

Аналізуючи сучасне законодавство України, можна побачити, що його положення щодо надання правової допомоги та вільного вибору захисника з метою захисту від обвинувачення в кримінальному судочинстві відповідають тим, що закріплені в Конвенції та практиці Європейського суду. Щодо надання правової допомоги в цивільному судочинстві, то законодавство України відповідає тим положенням, що закріплюють права громадян вести свої справи в суді особисто або через своїх представників. До того ж воно містить норми щодо представництва у справах недієздатних й обмежено дієздатних та малозабезпечених осіб. Але положення стосовно обов'язкового представництва у випадках складних позовів, які містяться в рішеннях Європейського суду, у національному законодавстві відсутні.

Важливою подією у справі утвердження верховенства права та європейських підходів до розуміння прав людини в діяльності вітчизняних судів стало прийняття Верховною Радою України Закону від 23 лютого 2006 р. № 3477-IV «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», у статті 17 якого визначено обов'язок судів України при розгляді справ застосовувати Конвенцію та практику Європейського суду як джерело права [5]. Даний Закон має важливе значення для української правової системи, бо, завдячуючи цьому, посиляться уже сформований механізм захисту права особи на правову допомогу.

Як зазначено у статті 129 Конституції [1, с. 55], судді під час здійснення правосуддя керуються лише законом. Серед вітчизняних юристів триває дискусія, чи є достатні правові підстави для того, щоб судді обґрунтовували свої рішення безпосередньо правовими позиціями Європейського суду. Адже судова практика, навіть Європейського суду, не є законом в Україні.

На думку Колісник О. В., під час здійснення судочинства національні суди повинні посилатися на висновки Європейського суду як на безпосереднє джерело права. Вони мають не тільки керуватися формальним тлумаченням норм права, а й додержуватися притаманної рішенням Європейського суду ідеї справедливості й гуманності і втілювати її у своїх рішеннях [6].

На думку сучасного українського дослідника європейських стандартів у галузі прав людини та проблем конституційної юстиції Шевчука С. В., права та свободи людини мають бути обов'язково зафіксовані в конституції з метою їх юридичного захисту та гарантій, але зміст цих прав (принаймні першого покоління) не може визначатися лише в текстах законів. Для їх належної гарантії найбільш пристосована діяльність конституційних судів та міжнародних юрисдикційних органів (Європейського суду), яка сприяє всебічному визнанню судового прецеденту джерелом права [7, с. 46].

На думку Діра І. Ю., нормативні і процедурні правила, сформульовані у Конвенції та протоколах до неї, в жодному випадку не можуть зайняти місця положень національного

законодавства у сфері захисту прав людини. Однак вони визначені як такі, що створюють додатковий, наднаціональний засіб для забезпечення реалізації та захисту прав людини, які надає людині національне право. Все це свідчить про субсидіарний характер більшості положень Конвенції [8, с. 12].

Отже, слід визнати: наявність різних точок зору свідчить, що місце прецедентів Європейського суду на національному рівні чітко не визначено.

У пункті 12 постанови Пленуму Верховного Суду України від 18 грудня 2009 року № 14 «Про судові рішення у цивільній справі» [9] зазначено, що в мотивувальній частині кожного рішення у разі необхідності мають бути посилання на Конвенцію та рішення Європейського суду, які згідно із Законом № 3477-IV є джерелом права і підлягають застосуванню.

Як зазначає Климович О. В., суди рідко застосовують Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод відокремлено від внутрішнього законодавства. Найчастіше норми Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод використовуються як допоміжні, поряд з нормами внутрішнього права. У разі відсутності відповідної норми внутрішнього права або існування сумнівів щодо її відповідності Конвенції суди звертаються до норм Конвенції, навіть якщо сторони не зробили на неї посилання [10, с. 13].

Виходячи з того, що Конвенція є частиною національного законодавства України (Конвенцію було ратифіковано відповідно до Закону України «Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції» від 17 липня 1997 року № 475/97) [11], а рішення Європейського суду є обов'язковими для виконання, що передбачено статтею 2 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006 року № 3477-IV [5, с. 13], можна зробити висновок, що рішення Європейського суду з прав людини, по суті, потрібно розглядати як прецеденти, в яких міститься офіційне тлумачення Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, що конкретизує та доповнює її зміст.

Щороку збільшується кількість прикладів застосування національними судами практики Європейського суду під час вирішення справ чи прийняття процесуальних рішень, у тому числі й при забезпеченні права на правову допомогу. Виникає питання: як має вчинити національний суд, якщо, розглядаючи справу, він установлює наявність конфлікту між положеннями закону та положеннями Конвенції чи практики Європейського суду? На наш погляд, у такому разі одним з можливих виходів із ситуації є звернення судів загальної юрисдикції до Конституційного Суду України (згідно зі статтею 83 Закону України «Про Конституційний Суд» [12] спори щодо конституційності норми закону, що застосовується судом у процесі загального судочинства, мають розглядатися Конституційним Судом з одночасним припиненням провадження по справі) через Верховний Суд України. В такому зверненні питання про неконституційність певної норми закону може додатково обґрунтовуватися посиланнями на положення Конвенції та практику Європейського суду. До того ж Конституційний Суд України уже застосовує положення Конвенції та практику Європейського суду під час вирішення справ. Можливо, це не розв'яже всіх проблем і не запобігатиме порушенню Конвенції в усіх випадках, але це може значною мірою поліпшити судовий захист гарантованих Конвенцією прав та свобод. Це також допоможе уникнути ситуації, коли деякі суди віддаватимуть перевагу нормі закону, а інші в аналогічній справі нехтуватимуть такою нормою, посилаючись на положення Конвенції та практику Європейського суду.

З метою кращої обізнаності та поінформованості національних судів з правовими позиціями Європейського суду важливим є, на нашу думку, проведення науково-практичних конференцій та семінарів, а також здійснення комплексного дослідження практики Європейського суду в питанні забезпечення права особи на правову допомогу і висвітлення його на офіційному веб-сайті Міністерства юстиції України як головного державного органу у забезпеченні реалізації державної правової політики у сфері надання правової допомоги. Важливо, щоб у засобах масової інформації, особливо в офіційних друкованих виданнях українською мовою була викладена практика Європейського суду не тільки щодо України, але й щодо інших держав. Відсутність офіційно визнаного державою джерела публікацій рішень Європейського суду та достатньої «правової культури» у використанні правових позицій Європейського суду вищими судовими інстанціями України і їх негативний приклад для інших судів є перешкодами в ознайомленні національними судами з практикою Європейського суду.

Крім того, національним судам найважливіше ознайомитися безпосередньо з текстами рішень Європейського суду, оскільки, вирішуючи питання про виправданість втручання органів

виконавчої влади в певні права людини, гарантовані Конвенцією, суди мають знати, як саме після них це питання, можливо, розглядатиме Європейський суд.

Наразі в Україні актуальним залишається питання про надання безоплатної правової допомоги, гарантованої Законом України «Про безоплатну правову допомогу» від 2 червня 2011 року [13]. Слід зазначити, що під час судового розгляду та прийнятті рішень, у кожному конкретному випадку, судові органи повинні обов'язково вжити заходів щодо забезпечення права кожного на правову допомогу, особливо на безоплатну правову допомогу на досудових стадіях розслідування в рамках кримінального судочинства.

На нашу думку, судові органи України під час здійснення судочинства повинні беззаперечно керуватися приписами Конвенції у поєднанні з прецедентним правом Європейського суду, яке є безпосереднім джерелом права, що є важливим в утвердженні права особи на правову допомогу. Ігнорування вказаних правових позицій означатиме недотримання взятих Україною міжнародно-правових зобов'язань у сфері прав людини.

Слід наголосити на тому, що у разі якщо Європейський суд знаходить у тій чи іншій справі порушення права особи на отримання правової допомоги та забезпечення права на захист, гарантованого Конвенцією, державні органи влади України мають вжити індивідуальних заходів з метою усунення встановлених порушень і, де можливо, їх наслідків для заявника, а також загальних заходів з метою запобігання порушенням положень Конвенції, аналогічним тим, що були визначені у рішеннях Європейського суду. В останньому випадку державні органи влади повинні забезпечити адекватними правотворчими заходами належну узгодженість національного законодавства з нормами Конвенції та переорієнтувати правотлумачну та правозастосовну національну практику згідно зі стандартами прав людини в Раді Європи.

Проблема належної обізнаності суддів для вирішення такої болючої проблеми, як застосування практики Європейського суду, досі не вирішена, а в контексті останніх тенденцій судово-правової реформи питання належного використання практики Європейського суду також є досить критичним. Маємо надію, що органи державної влади скоординовано підходять до створення належного механізму застосування практики Європейського суду, особливо у світлі судово-правової реформи в Україні.

Враховуючи вищевикладене, слід зауважити, що насправді застосування практики Європейського суду як джерела права національними судами є проблематичним. Завдяки прийнятому Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006 року № 3477-IV, Україна визнала практику Європейського суду джерелом права, що свідчить про впевнений крок нашої держави до адаптації вітчизняного законодавства до законодавства Європейського Союзу. Законодавець підтвердив прагнення українців жити у європейському правовому просторі.

Ураховуючи практичні кроки України на шляху до утвердження верховенства права та останні позитивні тенденції в українському правовому полі, можна сподіватись, що застосування положень Конвенції та практики Європейського суду національними органами та судовими інстанціями дозволять у майбутньому уникати констатації Європейським судом порушення Україною положень Конвенції.

Список використаних джерел:

1. Конституція України: чинне законодавство станом на 10 лютого 2011 р. – К. : Алерта ; ЦУЛ, 2011. – 96 с.
2. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод // Офіційний вісник України. – 2006. – № 32. – С. 270.
3. Банчук О. А. Вимоги статті 6 Конвенції про захист прав людини та основних свобод до процедури здійснення судочинства / О. А. Банчук, Р. О. Куйбіда. – К. : «ІКЦ «Леста»», 2005. – 116 с.
4. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Бендерський проти України» // Офіційний Вісник України. – 2008. – № 18. – Ст. 535.
5. Фурса С. Я. Науково-практичний коментар до Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» / С. Я. Фурса, Є. І. Фурса. – К. : Видавець Фурса С. Я., 2007. – 52 с.
6. Колісник О. В. Удосконалення здійснення судочинства в Україні в контексті практики Європейського суду з прав людини / О. В. Колісник // Науковий вісник Чернівецького університету : Збірник наук. праць. – Чернівці, 2008. – С. 46–51.

7. Шевчук С. Порівняльне прецедентне право з прав людини / С. Шевчук. – К. : Реферат, 2002. – 344 с.
8. Дір І. Ю. Захист громадянських прав людини в Україні у рамках Ради Європи : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 / І. Ю. Дір. – К., 2010. – 20 с.
9. Про судові рішення у цивільній справі : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 18 грудня 2009 року № 14 // Вісник Верховного суду України. – 2010. – № 1. – Ст. 4.
10. Климович О. В. Конвенція про захист прав людини та основних свобод як складова внутрішнього права та особливості її застосування національними судами держав-членів Ради Європи : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.11 / О. В. Климович. – К., 2010. – 20 с.
11. Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів N 2, 4, 7 та 11 до Конвенції : Закон України від 17 липня 1997 року № 475/97 // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 40. – Ст. 263.
12. Про Конституційний Суд України : Закон України від 16 жовтня 1996 року № 422/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 49. – Ст. 272.
13. Про безоплатну правову допомогу : Закон України від 2 червня 2011 року № 3460-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 51. – Ст. 577.

* Коршенко Анна Володимирівна – здобувач кафедри конституційного та міжнародного права Національної академії внутрішніх справ.